

Tatar Halk Destanlarında Hediye Çeşitleri*

Kinds Of Gifts In The Tatar Folk Epics

Çulpan ZARİPOVA ÇETİN**

ÖZET

Karşı dairelerin bir birlerine hediye sunma geleneği en eski çağlardan beri dostluğun bir simgesi olmuştur. Tatar halk destanlarının en eski örneklerinden olan Alplar hakkındaki destanlarda kürk, at, av kuşu, kılıç, beylik gibi hediyelere rastlıyoruz. At ve kürk, göçebe zihniyetinde ön planda olan değerlerdir. Hediye olarak bir bahadıra at ve kürkün yanında kılıç, savaş giysileri, beylik ve köleler verilmesi de Türklerin hayat tarzı ile ilgilidir.

Kıpçak Türklerinde at ve kürk gibi hediyeler verme geleneğinin kalıntıları olarak devlet düzeyinde düzenlenen bir bayram veya yıldönümü sırasında devletin başında duranlar birbirlerine en büyük saygı göstergesi olarak bugün de at ve kürk hediye ederler.

ANAHTAR KELİMELELER

Tatar, halk edebiyatı, destanlar, hediye, at, kürk.

ABSTRACT

The tradition of presenting gifts by opposite flates to each other has been a symbol of friendship from the oldest ages on. In the epics on the Alps ,the oldest sample of the Tatar folk epics,the fur,the horse,the game bird,the sword and the beylik (region ruled over by a ruler) are seen as a gift.The horse and the fur are primary values in the nomadic mentality.That a brave is gifted a sword,war clothes,beylik and slaves in addition to a horse and a fur is also related to the Turkic life style. Even today, during the celebration of any Bairam or Anniversary held at the State level , in the Kipchak Turks, high state officials gift a horse or a fur reciprocally as the traces of the oldest ways of the gifting tradition as a sign of highest respect.

KEY WORDS

Tartar, Folk Literature, Epics, Present, Horse, Fur.

* Bu makale, Marmara Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından düzenlenen Uluslararası Türk Kültüründe Hediye Sempozyumunda (16.11.2005) bildiri olarak sunulmuştur.
* Yrd. Doç. Dr. Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş

Bir halkın günlük hayatını geniş epik planda tasvir eden destanlar her halkın en değerli mirası sayılmaktadırlar. Bu açıdan Tatar halkının şanlı geçmişini yansıtan destanlar da az değildir. Bunlar, Alplar hakkında olanları ve tarihî destanlardır. Onlarda bizi ilgilendiren ve bütün Türk kültürüne özgü olan hediye sunma geleneği de yer almakta olup, Türklerin hayat tarzı ile alakalı olan detayları da ortaya koymaktadır.

Karşı dairelerin bir birlerine hediye sunma geleneği en eski çağlardan beri dostluğun bir simgesi olmuştur. Birileri arkadaş veya kardeş statüsüne geçme amacı ile ant içtikleri zaman kan içme, silah üzerine yemin etme, bir şeyleri kurtme ve buna benzeri hareketler gerçekleştirirken, karşılıklı şekilde hediye sunma geleneği de bu hareketlerin içinde yer almıştır (İnan 1998: 327–330). Evlenmeden önce söz kesme töreni sırasında da her iki taraf hediyeler hazırlayıp sunmuştur. Bu da onların artık akraba statüsüne geçmelerini bildiren bir hareket olmuştur.

Tatar halk destanlarından görebiliriz ki (meselâ “Meşäk Alp”, “Kadış Märgän” destanlarında) Tatar Türklerinde eski çağlarda arkadaş, dost kelimelelerinin dışında aynı anlama gelen başka bir kelime *-alış* kelimesi- olmuştur. Eskiden karşılıklı hediye sunarak arkadaşlığı yenileyen insanlar birbirlerine *alış* diye seslenirlermiş. Günümüzde ise bu kelime artık kendi anlamını yitirip kullarımdan çıkmış olsa da hediye sunma geleneğinin insanlar arası ilişkilerde ne kadar önemli olduğunun güzel bir örneği olarak izlenilebilir.

Tatar halk destanlarında genelde hediye olarak kürk, at verilir. Bunların dışında kılıç, gürz, ok gibi savaş kuralları, av kuşu, köleler, beylik, bazen de kız verilmektedir. Bu tür hediyelere biz Kırgız halkının “Manas” destanında da rastlıyoruz. Peki, bu tür hediyeler Türklerin hayatında ne zamandan beri önem kazanmış ve kökleri ile hangi çağlara uzanmaktadırlar?

Kürk, at, kılıç ve beylik gibi hediyelerden, Tatar halk destanlarının en eski örneklerinden sayılmakta olan Alplar hakkındaki destanlarda söz edilir. Meselâ “Meşäk Alp” adlı destanın kahramanı, Kara Han’a onun emri ile dünyalar güzeli Tübänä Kuga Hanı’ı getirdikten sonra Kara Han düğün düzenlemek ister. Fakat kız, düğüne gelenlerin arasında kendisini birçok zorluklara katlanarak getiren Meşäk Alp’i göremeyince Kara Han’ı azarlamaya başlar ve onu, her isteğini yerine getiren Alp’a verilmesi gereken hediyeleri vermedin diye suçlar.

“Meşäk Alp’a kıldığı kahramanlıkları için at verdin mi? Kürk verdin mi?” der (Tatar Halık İcatı 1984: 34).

“Kadış Märgän” adlı destanda kahraman, ağabeylerine iyilik yaptığı sırada her şeyden önce onlara “iyi kürk giydirir” (Tatar Halık İcatı 1984: 43). “Yertöşlek” adlı destanda ise yedi oğlu olan bir han, oğullarına gelin almak için yedi kızı olan başka bir hanı aramaya gider. Böyle bir hanı bulup söz kestiklerinde, yedi kızı olan han, yedi oğlu olan hanı yedi gün misafir eder ve ona yeni kürk giydirir (Tatar Halık İcatı 1984: 63).

Tatar halkının “Ak Kübek” adlı destanında kahraman daha ana karnında konuşmaya başlar ve kendisinin doğunca nehre gidip yıkanacağını bildirir. Ak Kübek, gerçekten de doğar doğmaz her şeyden önce nehirde yıkanır ve kürk giyer. Atı zaten hazır bekler kendisini (Tatar Halık İcatı 1984: 81).

Tatar halkı için büyük öneme sahip olan “İdegäy” destanında hediye kavramı ilk defa Tuktaмыш Han’ın Kobogıl’dan sarayında kalmasını rica ederken ortaya çıkar. Tuktaмыш Han bu durumda İdegäy’e vereceği hediyeleri sayarak kürk, at, av kuşu ve kızıdan bahseder:

“Ey Kobogıl, Kobogıl,
Sarayımda kal” dedi,
“Üstündeki eski kürk,
O kürkünü çıkar” dedi,
“Arkaları işlemeli,
Düğme bağı ilikli
Güzel kara samur kürk vereyim,
Bu kürkümü giy” dedi,
“Şingır şingır eden has yular
Şingırdatırken bakan,
Tohumu Tulpar yaratılan
Çil alaca at vereyim,
Alacaya bin” dedi,
“Yuları som altından
Asıl sungur kuş vereyim,
Gölü dolaşıp uçur” dedi.

“Bir yüzü ay gibi parlayan,
Bir yüzü gün gibi ışıldayan,
Bulgar derisi gibi parlayan
Cofar gibi kokan
Aytulu adlı güzel kız
Hoşuna giden yâr olsa,
Toyundan toyunu kıldırıp,
Onu da sana vereyim,
Koynuna alıp sev” dedi (Edigey 1998: 50).

Destanda Kobogıl’dan şüphelenerek onun asıl kim olduğunu öğrenmek için saraya davet edilen Subra Yırav’a da yaşı 195 olmasına rağmen aynı hediyeler teklif edilmektedir. Altın Ordu’dan kaçan İdegây’in yurduna geri dönmesi için peşine konulan Canbay da İdegây’e, dönecek olursa hediye olarak at, kürk, ala doğan, kılıç, zırh, beylik ve Hanäkâ ve Könäkâ gibi güzellerin beklediğini söyler.

İdegây, Toktamış Han’ın sarayından Aksak Timur yanına kaçtığında onun oğlu Nuradın Altın Ordu’da kalmakta ve burada yetişmektedir. Fakat Nuradın buluş çağına girdiğinde Tuktamış Han onu babası yanına göndermeyi uygun görür ve ona, İdegây’den öç almak için “yamalı kürk”, “kını olmayan bir kılıç”, “sapı çıkan bir gürz” ve “gösterişsiz tay” verir. Burada yine aynı “hediyeler” verilmektedir; Kürk, kılıç ve at. Fakat onların sıfatlarından da görüldüğü gibi, bu sefer Tuktamış Han’ın amacı, İdegây’in oğlunu horlamak, küçük düşürmektir.

Aksak Timur yanına kaçan İdegây, yolda Aksak Timur’un Kara Tiyen Alp’a esir düşen kızı Akbeläk’e rastlar ve Akbeläk, esirlikten kurtarıldığı sırada babası tarafından İdegây’e hediye olarak at, kürk, beylik ve kızı, yani kendisinin verileceğini söyler. İdegây, Akbeläk’i kurtarır ve gerçekten de Aksak Timur İdegây’e bu kahramanlığının karşılığını verir:

Yakası altın yeni zer
Haysiyetli kara kürk,
Onu üstüne giy dedi,
Sen olursun bey dedi (Edigey 1998: 100).

Daha fazlası, İdegäy'i kızı Akbeläk ile evlendirir.

"İdegäy" destanının başka bir "İdegä Pi" adlı varyantında şöyle denilmektedir: "Tuktamış Han İdegäy'e kırmızı karmazinden kaftan diktirip verdi, bir at verdi, iyi bir kürk verdi ona, av kuşları verdi" (Tatar Eposı 2004: 341).

Kazak Türklerinin "Er Sayın" destanında Boz Monay adlı bir zengin doksan kölesi ayaklanır ve "Kızıl kaftan giymedik, güzel ata binmedik, Nogaylının hilal kaşlı yiğitleri gibi devran sürmedik, bu dünyanın böyle geçeceğini bilmedik, bu yürüyen Boz Manay bizi oğlu gibi görmedi, bölük bölük mallarından bize kalın vermedi (bizi evlendirmedik, kızıl kaftan giydirmedik)" der (İnan 1976: 142). Burada da hediye olarak at, kaftan ve beylik verip bir kız ile evlendirme gibi "en güzel hediye çeşitlerinden" bahsedilmektedir. Söz konusu, damada kızıl kaftan giydirme geleneği, Kazak Türklerinde XIX. asrın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Tatar halkının "Yertöşlek" adlı destanında da Könärsılı adlı kızı kaçırmaya kalkan yiğidi "Kızılısı kahverengi ata binen, kızıl kürk giyen, kırmızı-sarı saçlı bir yiğit" diye tasvir ederler. Anlaşılan, bu yiğidin atı ve kürkü vardı. Eksik olan tek şey, evleneceği kızdı. Bu eksikliği tamamlamak için o, hediye olarak asla alamayacağı dünyalar güzeli Könärsılı'yı kaçırmaya kalkar. (Tatar Halık İcatı 1984: 78).

Tatar Türklerinde çok yaygın ve birkaç varyantı olan "Çura Batır Hikâyesi"nde de at ile kürk gibi hediyeler dile getirilmektedir. Meselâ Şagali Han, Çura Batır'ın Kazan şehrine geldiğini duyunca onu yanına çağırır. Destanda bu konuda "Saygı göstererek at-kürk, savaş kıyafetleri, sadak ve bol yiyecekler sunarak onu bahadırlara baş kıldı" denilmektedir (Tatar Halık İcatı 1984: 115). Hikâyenin devamında Çura, onu arayarak arkasından Kazan'a gelen babasına çok para verir ve babasından "bir yerden at-kürk alarak" filan günde çıkacakları savaşa hazır olmasını ister. Bu destanın başka bir varyantında bir sofi, Çura'nın daha çocukken gösterdiği misafirperverliğe cevap olarak ona at ve kılıç hediye eder (Çura Batır 1993: 26).

Çura Batır evinden gitmek üzereyken babası ona birçok nasihatte bulunur ve bir kahraman için çok önemli olan at ve kürk gibi nesnelere bahseder:

Binen atın boş kalırsa,
Binecek er bulunur,
Giyer kürkün boş kalırsa,
Giyecek er bulunur.

Gittiğinde ne bulunur? (Çura Batır 1993: 49).

Bu satırlar bize “At kimin, binen kişinin, kürk kimin, giyen kişinin” gibi bir Tatar atasözünü de hatırlatmaktadır (Tatar Halık İcatı 1987: 103).

Çura Batır, anne ve babasının hayırduasını aldıktan sonra aynı amaçla sevgilisi Altın’ın yanına da uğrar. Onun uzaklara gideceğinden henüz haberi olmayan sevgilisi, Çura’nın geldiğine sevinerek onu bu tür sözlerle karşılar;

Çuracığım, at vereyim, kürk vereyim,
Ak atının eğerini çıkartayım,
Tilki kürkünü ben kendim giydireyim,
Gül çiçekler arasında yatırırım (Çura Batır 1993: 51).

Tatar halkının “Kuzı Körpâ” adlı destanında Bayansılı, kocası Kuzı Körpâ’yi düşmanlarının elinden kurtarmak için yola koyduğu zaman ona en önemli şeyler olarak atını, kürkünü ve silâhını getirir (Tatar Halık İcatı 1984: 143) Yukarıda verdiğimiz örneklerde savaş aletleri destana göre değişse de (yay, ok, kalkan, kılıç, gürz), at ve kürk, değişime uğramamaktadır. Bu, çok basit bir şekilde açıklanabilir; At ve kürk, göçebe zihniyetinde ön planda olan değerlerdir. Hayatının devam etmesi için insanoğlunun bunlara ihtiyacı olmuştur.

Kış mevsiminin çok sert geçtiği bir bozkırda, dağlık bir ülkede avcılık ile hayat süren bir Türk boyunun hayatı tabii ki at, kürk ve av kuşundan ayrı düşünülemezdi. Bir bahadırı veya bir hanı tasvir ederken de ön plana bu detaylar çıkmaktadır. Meselâ “İdegây” destanında Tuktamış Han, hükümdar olarak şu şekilde tasvir edilmektedir:

Azametli er, Toktamış;
Ak boz atı altında,
Laçini eyer kaşında,
Çirüli Göl’de kuş salıp
Devran süren han oldu (Edigey 1998: 35–36).

Bu beş mısradan onun bütün erliği, mertliği, kuvveti ve şanı tasvir edilmiştir.

Destanda adı geçen başka bir hükümdar Aksak Timur, sarayına gelen İdegây’e baktığında onu bindiği atı, giydiği börtü ve kürkü ve yanında bulunan erleri ile görüp hayran kalır:

Timgil Çuvar, Tim Çuvar,
Tim Çuvarı altında,
Saltanatlı ay börk
Kartal kanat başında,
Kıymetli zırh ak altın
Giydiği kürkü üstünde,
On yedi eri karşısında (Edigey 1993: 98).

Buna benzer sözleri Çura Batır'ın kız kardeşi de söylemektedir. Çura'nın Kazan'a gideceğini duyunca o, ağabeyinin boynuna sarılıp yakınır:

Tasmager atına binmişsin,
Kuyruğu ve yelelerini
İpek ile örmüşsün...
Ok-yayını takmışsın,
Ok almayan kalkanını
Sağ eğine asmışsın.
Süslü giyim giymişsin,
Ok-sadağını asmışsın,
Sol eline kuş tutup
Aşam nereye gidersin? (Çura Batır 1993: 47).

Burada da Çura'yı tasvir ederken at, ok-yay, kalkan, süslü giyim ve av kuşundan bahsedilmektedir.

Yiğit ve at kelimeleri, halk arasında en eski çağlardan beri yan yana kullanılmıştır. Tatar Türkleri bugün de erkeklere *ir-at* (er-at) derler. Bu iki kelime Tatarlar için ayrı düşünülemez. Bir Tatar atasözünde "Er-yiğidin içinde eğerliyularlı at yatar" denilir. Tarihte mert, savaşçı bir millet olarak bilinen Türkler için hayat zaten attan ayrı düşünülmemiştir. Türk destanlarında da bir yiğidin başarılı olması, ancak iyi bir ata sahip olunca mümkündür ve çoğu zaman kahramanın doğduğu gün, ona arkadaş ve yoldaş olacak atı da doğar. Bazen kahraman, kendine arkadaş olacak atı bulmak için evinden uzaklaşır. Bu atı bulunca da bütün kahramanlıklarını onun yardımıyla gerçekleştirir. At, kahramanı

tehlikelerden korur. “Kamber” adlı destanda Kamber’i uzun yolculuğa uğurlayan ablası kardeşinin atına ş öyle der:

Açıksa aş bul, susasa su bul! (Tatar Halık İcatı 1984: 159)(*Acıkırsa aş ol, susarsa su ol!*)

Bazı Tatar destanlarında kahramanın ölümü de atından olur. Anlaşılan, bir alpin bütün hayatı ilk gününden son gününe kadar atı ile birlikte geçer. Tatar halkında bugüne dek yaşamakta olan “Ala at varsa kuvvet var”, “Atsız er, kanatsız kuştur”, “Er kanadı at olur” gibi deyimler buna delildir (Tatar Halık İcatı 1987: 102, 105, 106).

Ata binmek, murada ermek anlamına da gelir. Bu yüzden de Türklerde rüyada ata binmek, murada ermek olarak yorumlanır. At, berekettir. Yeni inşa edilen evin eşığı üzerine Tatar Türkleri mutlaka at nalı çakarlar ki evden bereket gitmesin.

Kürk ise bolluğun, zenginliğin simgesi olmuştur. Tatar Türklerinin kürke fazlası ile önem vermeleri atasözlerine de yansımıştır: “Kürk giyen görkemli olur”, “Kürkü olmayanın günü yok”. Kürk giymek mertebeli ve zengin olmak anlamına da gelir. Daha fazlası, kürk giyen insanın birçok insanı kendine eş edeceğine de inanmışlar: “Bişmet (yani kaftan) giyen beşi bilse, tun (kürk) giyen dokuzu bilir” (Tatar Halık İcatı 1987: 266, 267).

Tatar atasözleri arasında at ve kürk kelimelerinin yan yana kullanılmaları ayrıca dikkatimizi çekmektedir. Meselâ, Tatar Türklerinde “At-tun” ibaresi malı, mülkü, zenginliği bildirir. “Atlı-tunlu” (“Atlı-kürklü”) derken de at ile kürk, zengin ve bolluk içindeki hayata işaret eder (Tatar Teleneñ Añlatmalı Süzlege 1977: 84). Biri hakkında “atsız-kürksüz” demek, onun hiçbir malı olmadığını, fakirliğini bildirir. “Attan anlayan ata biner, kürkten anlayan kürk giyer”, “Ata binmeyen ata binerse koşturarak öldürür, kürk görmeyen kürk giyerse, çekerek eskitir”, “Atlının ayağı da yorulmaz, kürkü de eskimez”, “Atın iyisi ala ayaklısı, kürkün iyisi tilki ayaklısı” gibi atasözleri de bu iki nesnenin Tatar Türklerinin hayatında ne kadar öneme sahip olduğunu güzel bir şekilde anlatmaktadır (Tatar Halık İcatı 1987: 266–267).

Tatar halk destanlarının en eski örneklerinde as, yani kakım hayvanının beyaz renkte olanını, samurun ise siyah olanını arama gibi motif de yer almaktadır. Hanlar ve beyler eskiden bu hayvanların kürkünü halktan vergi olarak toplarlardı ve onlardan kürk diktirirlermiş. Yani bu motif, şiirsel bir anlam kazanmadan önce böyle bir tariheye sahiptir (Tatar Halık İcatı 1984: 344). Bir de

bu hayvanlardan dikilen kürkü, anlaşılan sadece zengin olanlar giyebilmiş. Kalkım ve samur kadar değerli olan başka bir hayvan da tilki olmuştur. Tatar halk edebiyatında çocuk sayışmalarının birinde bu açıkça görülmektedir: “Ber, ike, öç, dürt, biş, altı, cide, sigez, tuğız, un, - baylar kiya tölke tun.” (Bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, zenginler giyer tilki kürk...). “Çura Batır” destanında da tilkiden dikilen kürkten bahsedilmekte. “İdegäy” destanında ise samur kürk tutulmaktadır. Kürk sadece zenginliğin değil, hükümdarlığın (veya bahadırılığın) da simgesi olmuştur. Tarihe bakarsak, hanların ve kralların hakimliğini bildiren nesnelere, başlarındaki taç ile omuzlarındaki değerli kürk olmuştur. Ayrıca İdegäy, Kobogıl adıyla büyüdüğü sırada başka çocuklar ile güç sınaama esnasında kazanıp çocuklardan haraç toplar. Önemli olanı da bu haraç, her çocuktan bir kürk olarak alınır:

Hepsini yıktı İdegey;
Her birinden kürk alıp
Aydalaya yığdırdı (Edigey 1998: 46).

Hediye olarak bir bahadıra at ve kürkün yanında kılıç, savaş giysileri, beylik ve kölelerin verilmesi de Türklerin hayat tarzı ile ilgili değerlendirilebilir. Türklerin hayatlarının büyük kısmı savaşla geçtiğinden destanlarda savaş kıyafetleri özel olarak vurgulanmaktadır. Fakat yukarıda sayılan hediyelerin içinde hediye olarak bir canlı da verilmektedir; Dünyalar güzeli bir kız. Bu kız genellikle bir hanın veya hükümdarın kızıdır. Kızların bir kahramana hediye edilmesi motifine biz, eski çağlarda ortaya çıkan masallarda da sıkça rastlıyoruz. Demek ki bu gelenek, kökleri ile masal ve mit dönemine, yani egzogami devrine uzanmaktadır. Bir hükümdar, kahramanı kendi kızı veya devletinden başka bir kız ile evlendirerek onu kendi boyuna kazanmıştır. Yani evlilik bağı ile devleti kuvvetlendirme gibi bir amaç gözde tutulmuştur.

Sonuç

Günümüzde de en yakın arkadaşımıza dostluğu, arkadaşlığı bildirmek için hediye sunarız. Kökleri ile çok eski devirlere uzanan, sevgiyi ve hoşgörüyü bildirmenin en samimi ve en basit yoludur bu. Fakat hediye verme geleneği günümüzde korunmuş olsa da artık kürk, at, kılıç ve kız gibi hediyelerin yerine maddi açıdan daha uygun olan nesnelere seçilmektedir. Ancak Orta Asya’da ve Tatar Türklerinde bu geleneğin en eski şeklinin kalıntısı olarak, devlet düzeyinde düzenlenen bir bayram veya yıldönümü sırasında devletin başında du-

ranlar, kendileri ile aynı düzeyde olan veya önemli birine (meselâ, şairlere) en büyük saygı göstergesi olarak hâlâ at veya kürk hediye etmektedirler. Bu tür hediyeler günümüzde de sadece mertebeli ve zengin insanların gücünden gelmekte ve ancak farklı niteliklere sahip olanlara sunulmaktadır. Atalarımız *Kiyem matur itü, at batır itü* (Giyim güzel yapar, at bahadır yapar) demişler. Zaten Türklerin özünü bildiren asıl sıfat da bu değil mi; güzelliğe ve bahadırlığa can atmak! ©

KAYNAKLAR

1. *Çura Batır. Tatar Halık Dastanı*, (1993) Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
2. *Edigey*, (1998) Hazırlayan R.Sulti, Ankara: Türksöy Yayınları.
3. İNAN, Abdulkadir (1976), *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
4. İNAN, Abdulkadir (1998), *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara: TTK.
5. *Tatar Eposı. Dastannar*, (2004) Kazan: Rannur.
6. *Tatar Halık İcatı. Dastannar*, (1984) Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
7. *Tatar Halık İcatı. Mäkallär Häm Äytemnär*, (1987) Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
8. *Tatar Teleneñ Añlatmalı Süzlege*, Öç Tomda, 1 Tom, (1977) Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.